

La barretina i la seva implicació a Amèrica

Autor: Enric Riba i Garcia

Data de publicació: 27-03-2013

Si els catalans van ser els primers descobridors d'Amèrica, els primers colonitzadors i pobladors, havien de deixar rastres diversos en la indumentària dels seus habitants. Aquest és el cas de la barretina, que, a més a més, també, com a Catalunya, va ser presa com a símbol de llibertat. L'Enric Riba ens ho explica en aquest article, que va presentar com a ponència al 12è Simposi sobre la Descoberta Catalana d'Amèrica, d'Arenys de Munt

Avui us parlaré de barretines, aquesta peça de roba, vermella, que a vegades, i molt de tant en tant, portem al cap, però que abans era molt tradicional, popular i gairebé tots en portaven, sobretot els pescadors i mariners, que l'havien convertida en eina de treball. També l'anomenen "gorro frigi". Anirem veient com al llarg dels segles la barretina és present en molts llocs. S'ha especulat que l'antecessora de la barretina podria ser el gorro frigi. Aquest cofat era semblant a una caputxa i tenia dues betes que queien damunt les espatlles per tal que aquestes es poguessin lligar sota la barba. Vull fer un incís amb el nom i amb la forma. Hi ha diversos noms donats a la barretina durant els anys i també ha tingut diferents formes, mides i colors. M'he dedicat a buscar barretines per tot el món i n'he trobat al llarg de diversos segles. Aquí les teniu. Comencem el recorregut.

Figura 1 . Segle VI, any 526. Ravenna.

Basilica di Sant'Apollinare Nuovo a Ravenna "I tre Re Magi". Dettaglio da: "Maria col Bambino attornata da angeli". Mosaico di scuola ravennate italo-bizantina, completato entro il 526 d.C. dal cosiddetto "maestro di Sant'Apollinare". I Magi sono indicati coi nomi di Gaspere, Melchiorre e Baldassarre.

Fem una mica d'història. És curiós que els romans anomenessin el gorro frigi amb el nom de pileus, sobretot si tenim en compte que els nostres avis van donar a la barretina el nom despectiu de pilotxa. I encara avui a l'Alguer, a la barretina

l'anomenen piluja o barreta. Això ens demostra la relació entre el pileus, el gorro frigi dels romans, i la nostra barretina. Antigament, en l'època dels romans, van establir el costum de donar el gorro frigi als esclaus quan se'ls alliberava, fet que la va convertir en símbol de llibertat. Però de barretines ja en surten a l'època bizantina. Aquí n'heu vist un exemple, a Itàlia, dins de l'art bizantí.

Figures 2 i 3. Segle XIV, any 1333. Alfons III el Benigne. Corts Catalanes. Montblanc. Segle XV, any 1411. Retaule de Sant Pere. Terrassa. Lluís Borrassà.

Adalt a l'esquerra, tenim les Corts Catalanes: el rei Alfons III el Benigne presideix les Corts de Montblanc (1333), en una miniatura d'un incunable de 1336. (Ms. 1.378, Arxiu Municipal de Lleida). S'hi poden veure diversos personatges amb barretina i de diferents colors.

A la dreta, veiem un detall del retaule de sant Pere a Terrassa, obra d'En Lluís Borrassà (Girona, ? - Barcelona, 1424/1426), pintor, introductor i representant destacat de l'estil gòtic internacional. Membre d'una família gironina de pintors i artesans, fou al taller familiar on es va formar. La seva primera feina documentada és la reparació dels vitralls de la catedral de Girona (1380). Però la seva vida i obra es van desenvolupar sobretot a Barcelona, on va arribar vers el 1385. A les barques hi veiem dos pescadors amb sengles barretines.

Figura 4. Segle XV, any 1500. Joan de Cossa.

Els orígens de la barretina ja estan demostrats i conegudíssims. Per això, és lògic que surtin barretines en pintures de l'arribada a les Amèriques. Aquí en teniu exemples.

Joan de Cossa (de vegades anomenat Juan Vizcaíno a la documentació oficial espanyola, que el fa néixer a Santoña, Cantàbria, 1450 o 1460 – i mort a Turbaco, Colòmbia, desembre del 1509) va ser un navegant i cartògraf, conegut per haver dissenyat el primer mapa del món que mostrava els territoris descoberts a Amèrica durant el segle XV. A Catalunya, entre 1466 i 1472 hi ha documentat també un Joan de Cossa, amb dues essos, que serveix Renat I d'Anjou (Angers, França, 1409 -Aix de Provença, 1480) i que acceptà ser rei dels catalans quan la Generalitat de Catalunya, en lluita contra Joan II, li oferí la corona el 1466, on també hi ha els Colom. Aquest Joan de Cossa és un íntim del rei Renat i fa de mitjancer entre aquest i la Generalitat. Després el trobem a l'Empordà.

Figura 5. Segle XV, any 1500. Mapamundi Joan de Cossa.

I aquest Mapamundi precisament és d'ell i, a més de les troballes d'En Pinçó, el qual s'esmenta com a descobridor del Brasil, presenta les del segon viatge d'En Despuig (dit també Vespucci, Bepuche o Despuche), a qui va acompanyar. És el mapa existent més antic del Nou Món. Fixeu-vos amb unes cares amb barretina, que representen els vents, a la part alta de la dreta i de l'esquerra.

Figura 6. Segle XVI. Joan Theodor de Bry (1528-1598). Fou un gravador, cartògraf, orfebre i editor liegès (Flandes).

Aquesta és una imatge de final del segle XVI, original d'*Americae*, el llibre més important pel que fa a il·lustracions del Nou Món, de De Bry. El que és evident en aquest gravat és que diversos mariners, entesos en l'art de construcció de naus, porten barretina.

Figura 7. Segle XVI, any 1589. Aimeric Despuig arribant a Amèrica.

El conegut en la historiografia oficial com a Amerigo Vespucci (9 de març del 1454, Florència - 22 de febrer del 1512, Sevilla, Castella) va ser un navegant que va treballar al servei del regne de Portugal i els Reis d'Espanya. Se'l va considerar el primer europeu a comprendre que les terres descobertes per En Cristòfor Colom conformaven un nou continent. Per aquesta raó, el cartògraf Martin Waldseemüller, en el seu mapa de 1507, va utilitzar el nom d'Amèrica en honor seu per designar el Nou Món. Mercès al relat dels seus viatges s'ha situat com una de les figures més rellevants de l'era de l'exploració. Al gravat d'En De Bry el veiem cofat amb una barretina.

Figures 8 i 9. Segles XVI i XVII. Andries van Eertvelt, (1590-1652). Pintor flamenc. Gravat del llibre *Americae*, d'en Theodor de Bry (1559)

Andries van Eertvelt, va néixer l'any 1590 a Anvers i va morir l'any 1652. Va ser un pintor flamenc de l'època barroca.

Joan Theodor de Bry (1528-1598) fou un gravador, cartògraf, orfetre i editor liegès.

Com veiem fàcilment, en ambdós casos es pinten els mariners amb barretines.

Figura 10. Mapa de localització de barretines.

Joan Amades situa aquest mapa entre els segles XIII i XIX i detalla l'àrea geogràfica on era habitual portar barretines. Els llocs documentats on es va utilitzar la barretina durant tota l'edat mitjana foren: Dins la Nació Catalana, Andorra, les Balears (Menorca i Eivissa), Catalunya, Còrsega, Malta, Nàpols, Sardenya, Sicília i València. També s'utilitzava en d'altres indrets de la Mediterrània, com ara Dalmàcia, Ístria, Gènova, Marsella i Niça, així com a les costes de l'Atlàntic com Lisboa, Minho o Ria d'Aveiro. En cap cas, com es veu, dur barretina no era un costum en terres de Castella, per exemple. Sí que aquí n'era costum, especialment entre els mariners i pescadors. Històricament és difícil de precisar l'extensió de l'ús de la barretina: sembla que al segle XIV ja era una peça habitual en la indumentària catalana, almenys a les regions en què tradicionalment ha estat usada. L'origen de la barretina és poc aclarit; potser deriva del barret frigi a causa de la semblança, però alguns especialistes són partidaris de situar-ne l'origen a Catalunya mateix.

A part de les pintures i els gravats que hem vist, també existeix documentació escrita en llibres i altres documents que confirmen que els primers mariners que van arribar a Amèrica portaven barretina, com el mateix Colom. A vegades s'identifica aquetes gorres com a draps vermells, com en la Crònica mexicana d'en Fernando Alvarado, o són esmentades com a barretines vermelles per l'Antoni Lombard (dit també Antonio Pigafetta) al primer Viatge a l'entorn del Món o a la Primera relació d'En Cortès, com explica en Jordi Bilbeny en els seus articles sobre aquesta matèria. El terme barretines també apareix esmentat com a bonets vermells (mena de boina per al cap), al escrits del mateix Colom.

Figura 11. Bandolers dels segles XVI i XVII.

El bandolerisme és definit com una activitat criminal duta a terme per bandes armades, comandades per un cap, contra persones o contra propietats. L'actuació de persones armades al marge de la llei és una activitat present arreu del món al llarg de tots els períodes de la història i sempre és l'expressió d'unes realitats socials que l'expliquen i la fan possible. A Catalunya caldria esmentar primer les gestes d'En Moreu Cisteller i d'Antoni Roca, per continuar amb Serrallonga, Bartomeu Camps, Montserrat Poc, Perot Rocaguinarda, Trucafort, Tallaferro i els germans Margarit. Joan de Serrallonga. Viladrau, 21 d'abril de 1594 - Barcelona, 8 de gener de 1634. Nom popular amb què és conegut Joan Sala i Ferrer, bandoler nyerro i cap de quadrilla esdevingut famós per la seva actuació i pel mite creat per la literatura barroca i romàntica. Els seu homes, segons aquesta il·lustració, anaven cofats amb barretina.

Perot Rocaguinarda (Oristà, Lluçanès, 1582-Nàpols?, 1635?) va ser un bandoler, conegut com Perot lo Lladre. Els bandolers que l'acompanyaven també duïen barretina.

Joan Fontanet "Panxampla" (Alfara de Carles 23/04/1857 - 16/6/1883) és el nom del bandoler de les terres del sud de Catalunya. Tot i ser un personatge més recent, du barretina.

Figura 12. Segle XVII. Revoltes populars a la Catalunya Nord i el Principat. La revolta dels Segadors i la dels Barretines.

La Guerra dels Segadors, revolta pagesa contra els senyors i les autoritats com a protesta per la situació de pobresa en la qual es trobaven, és el conflicte bèl·lic que afectà bona part del Principat de Catalunya entre els anys 1640 i 1652 i que tingué com a efecte més perdurable la signatura del Tractat dels Pirineus de l'any 1659 entre Espanya i França. Com es veu, una representació d'aquesta guerra, posa en evidència que els revoltats van quasi tots amb barretina.

La Revolta dels Barretines (1687-1689) va ser una revolta pagesa contra els abusos de les tropes del rei Carles II que va tenir una especial intensitat a Osona, al Bages i al Vallès Oriental. La guerra amb França va ser una constatació en la segona meitat del segle XVII, especialment des de 1675, quan Lluís XIV va enllestir el sistema defensiu dels Pirineus. La guerra i la subsegüent penetració francesa al Principat, acompanyada dels allotjaments de tropes i de l'increment de les càrregues fiscals, van exasperar la pagesia, que va reaccionar davant de la conjuntura bèl·lica protagonitzant la revolta popular dels Barretines o Gorretes (1687-1689) contra el govern de Carles II, una de les mobilitzacions populars de més abast a l'Europa de la segona meitat del segle XVII i l'alçament popular més important conegut en els dominis dels Habsburg espanyols en aquest segle. La revolta es diu precisament "dels Barretines", perquè els revolucionaris anaven cofats amb aquesta gorra.

Figura 13. Segle XVIII, any 1725. Retaule barroc d'en Pau Costa a Cadaqués.

Aquí teniu una mostra del retaule barroc de Cadaqués on surten pescadors amb barretines.
Figures 14. 15 i 16. Segles XVII i XVIII. Segells dels estats dels EUA.

Hem parlat de la barretina a l'època bizantina, a l'imperi romà (anomenada pileus) i a Catalunya i a la descoberta d'Amèrica. I ara ens aturem un altre cop a Amèrica, on ens tornem a trobar la barretina, concretament als EUA. Als escuts corresponents a Carolina del Nord i New Jersey, ambdós del 1776, la barretina corona un pal sostingut per una personificació de la Llibertat. Però a l'altre, que és del 1632, de l'estat de Maryland, hi podem observar com, a la dreta, hi ha un pescador amb barretina.

Figures 17 i 18. Segle XVIII, any 1775. Escut de l'Armada i del Senat dels EUA.

Mireu quins escuts més bonics i interessants. Això sí que sorprèn. I ni aquest escut ni d'altres que hem vist no provenen de la Revolució francesa, que encara havia de començar. És l'escut de l'Armada del Estat Units (any 1775). Però és que a l'escut del Senat (1776) la barretina també hi surt d'una forma ben clara.

Figures 19 i 20. Segle XVIII, any 1776. EL GRAN SEGELL.

Aquests dibuixos són esbossos originals per dissenyar el Gran Segell (Great Seal) de l'Estat. Són del 1776!!! I aquí ja no m'hi fico, però el primer, (a dalt de tot a l'esquerra) em recorda la bandera catalana. I si us hi fixeu bé, l'home porta també barretina. L'autor va ser Francis Hopkinson.

Figura 19. Segle XVII, any 1791. La matança de la Glacera, a Avinyó.

La massacre de la Glacera va passar al palau dels Papes d'Avinyó, a la nit del 16 d'octubre del 1791. El revolucionari i secretari de l'ajuntament, Nicholas Jean-Baptiste Lescuyer, va ser assassinat pels papistes. En aquest gravat sobre els fets, hi podem observar com diversos sublevats, cofats amb barretina, ataquen i maten soldats francesos.

Figura 20. Segle XIX. Tropes franceses amb presoners.

Aquí veiem que un dels detinguts per les tropes franceses i, per tant, un dels revolucionaris, du barretina. També en du un dels camperols que observen la comitiva. Per tant, si la barretina és a França un dels símbols de la llibertat és perquè la duïen els "antifrancesos".

Figura 21. Segle XIX, any 1810. Escultura a Buenos Aires.

Escultura a la Plaza de Mayo, on es veiem una noia amb barretina i un escut amb una altra barretina. Tal com diu la descripció de la fotografia: Bella joven con gorro frigio empuñando una lanza en una mano y una adarga en la otra, que elípticamente rememora a los antiguos griegos, y que en vez de casco lleva un gorro frigio, emblema de libertad. La versió oficial sempre és la mateixa. La barretina significa llibertat, revolució (sempre la revolució francesa). I d'aquí no en sortim.

Figura 22. Segle XIX, any 1830. La Llibertat guiant el poble. Delacroix.

La Llibertat guiant al poble és un quadre pintat per Eugène Delacroix el 1830 i conservat al Museu del Louvre de París, que és el quadre que us comentava abans.

Fixeu-vos que abans d'aquest quadre hi ha els escuts i segells dels Estats Units, de l'Armada i del Senat americà. Amb la qual cosa, no es pot dir que la barretina com a símbol de llibertat provingui de la revolució francesa. Ha de venir d'altres revolucions anteriors, on els revolucionaris l'hagin duta i que l'hagin convertit en símbol de llibertat. I això, com hem vist, ja es va donar a la Catalunya dels segles XVI, XVII i XVIII.

Es tracta d'una pintura al·legòrica que data de l'any que tingué lloc a París la Revolució de Juliol de l'any 1830. Hi apareixen els diferents estaments socials i tendències que varen propiciar aquests fets. En primer terme, hi apareix una representació al·legòrica de la Llibertat, que duu un fusell amb una baioneta i una bandera francesa, la que es va reprendre a partir d'aquesta revolució. El quadre va ser pintat poc després dels fets i va ser adquirit pel monarca Lluís Felip I. Actualment està exposat al Museu del Louvre. Els erudits, en veure per primer cop al seu davant una noia amb una barretina, de seguida van deduir que es tractava de la noia de la llibertat. Els francesos van magnificar-la i la van glorificar per aconseguir la igualtat en aquella revolució del 1789, tot i que el quadre no es va pintar fins al 1830.

Per què, doncs, aquella barretina? Era el primer cop que apareixia? D'on provenia? Qui és que primer se la devia posar? D'on es va inspirar el Delacroix? Amics, si entrem a la Viquipèdia, versió castellana, hi diu: "Se ha pensado que la barretina catalana puede tener su origen en el gorro frigio, ya que su forma es similar". O sigui, que al final se'ns diu que la barretina catalana podria provenir del gorro frigi. Que és també com dir que el gorro frigi i la nostra barretina són una mateixa cosa.

Figures 23, 24, 25 i 26. Monedes i bitllets.

Molts països li van donar al "gorro frigi" el signe de llibertat i el van incloure en les seves monedes i símbols patriòtics. Així, es va convertir en un estendard internacional utilitzat en repúbliques com l'Argentina, Bolívia, Colòmbia, Cuba, El Salvador, Nicaragua i Paraguai, i només n'anomeno algunes.

Figura 27. Escuts i banderes sud-americans.

La majoria de llibres que he consultat ens exposen que la barretina "a l'actualitat figura, com a símbol de la llibertat, a l'escut de diverses nacions americanes, com Paraguai, Bolívia, Colòmbia, Cuba, Haití, Nicaragua, El Salvador i Argentina, així com en els moderns escuts de nombroses províncies i ciutats. També apareix en monedes i bitllets d'algunes nacions com Colòmbia, Cuba i Mèxic".

Amb això vull dir que aquest quadre d'en Delacroix, a fi d'establir l'origen d'aquesta gorra, és un referent possiblement equivocat. I la majoria de les versions diuen que la barretina de les banderes i escuts sud-americans prové precisament d'aquest quadre, que com deia el seu autor: "He emprès un tema modern, i si no he lluitat per la pàtria, almenys pintaré per a ella".

I torno a recalcar-ho: per què la barretina és present en tantes banderes, escuts, monedes i pintures que hem vist? Per què era tan important aquesta peça de roba en tota aquesta simbologia americana? Potser és que, temps enrere, molt dels habitants i lluitadors de les noves repúbliques americanes, ja en portaven.

Si, com ja és sabut, els mariners catalans van arribar a Amèrica amb saravells i barretines, és molt probable que aquestes robes i indumentàries fossin utilitzades després pels mateixos nadius i que, posteriorment, la barretina fos incorporada a la majoria d'aquestes banderes hispanoamericanes.

I potser tots aquests països van apropiar-se la barretina i se la van fer seva perquè els primers que hi van arribar van ser els catalans, que, com ja s'ha demostrat, ja en portaven i la utilitzaven també com a símbol de llibertat en les seves diverses revoltes contra la monarquia espanyola. Si és així, i després d'haver vist aquests exemples americans, no seria estrany que les banderes i escuts hispanoamericans actuals portin barretines. Molt posteriorment, i per aquest motiu, seria adoptada possiblement també per la simbologia de la Revolució francesa, perquè els marselesos i altres revolucionaris d'aquella època antifrancesos ja en duïen.

Tota aquesta tasca de recerca i de múltiples evidències iconogràfiques només és un primer pas per establir un vincle directe entre la barretina catalana i la barretina americana. Perquè no deixa de ser curiós que, a més de les banderes, portin barretina mapes, molts escuts, monedes, banderes i, fins i tot, escultures. Sense un precedent català la simbologia americana no es podria explicar. Jo penso que ara mateix som davant d'una nova manera d'interpretar l'origen d'aquest símbol de llibertat. I que l'estudi s'hauria de cloure definitivament amb noves proves i evidències provinents de documentació que no sigui la iconogràfica. Però la iconografia és importantíssima i constitueix també una prova molt contundent.

Figura 27. Segle XIX, any 1869. Pacte de Tortosa.

El que deia aquí ve corroborat ara per aquest gravat del Pacte de Tortosa. Al maig de 1869, diferents comitès federals del Principat, les Illes, el País Valencià i Aragó signen el pacte de Tortosa, que pretenia la desaparició de l'Estat centralista i la creació d'una sèrie d'estats federats que coincidien amb els antics regnes o regions historicoculturals de la Península. El que és important d'aquest gravat és que la personificació de la República o Llibertat va cofada amb barretina, que és la mateixa gorra que porten també els soldats revolucionaris. Amb la qual cosa tenim, com m'ha comentat en Jordi Bilbeny, que "si la Revolució porta la mateixa gorra frígia que els revolucionaris catalans, és que la

gorra frígia que s'ha utilitzat sempre com a símbol de llibertat, és una gorra catalana. O sigui una barretina".

Figura 28. Segle XX, any 1919. Propaganda als EUA.

Finalment, i per acabar, he cregut convenient d'incloure aquesta publicitat de jardineria americana del segle XX. Com heu vist quasi al final, la barretina és la protagonista en tots aquests països americans, on ens trobem una referència més antiga que el mateix quadre d'en Delacroix com és l'escut d'armes i el gran segell del senat dels EUA, així com el d'altres estats.

Imaginem-nos que la barretina és un "invent" català i que no té res a veure amb l'antiga Grècia, ni el Cèsar, perquè era una peça popular i de treball que tenien els catalans. El que és obvi, però, és que quan els descobridors arriben a Amèrica porten barretines al cap. Ho hem vist en diversos gravats. I barretines continuaven duent els catalans que des de Catalunya van continuar fent el comerç a les Amèriques o s'hi van instal·lar des del segle XV fins al XIX. La barretina havia de ser una peça molt coneguda.

Conclusió:

Amb tot el que he exposat no vull dir que els catalans van ser els primers que es van posar la barretina al cap, però és possible que les banderes i els símbols que hem vist siguin barretines catalanes, perquè seria ben natural que als qui en aquells temps vivien allà la barretina els era ben familiar i també la portessin fins que, amb els anys, es convertís en un símbol de llibertat, perquè també hem vist que a Catalunya la barretina era un símbol de llibertat.

Jo crec que la barretina havia de ser un objecte important. Mols països sud-americans la tenen. I fins i tot crec que allà es devia popularitzar fins al punt de portar-la de forma habitual. Havia de ser popular per força. Només cal veure la quantitat de barretines que surten en tots els escuts de repúbliques que us he ensenyat. La idea principal és ensenyar que al llarg dels temps, les lluites per la llibertat, almenys a Catalunya i Marsella, s'han fet amb barretina, però que no necessàriament aquesta llibertat prové de la Revolució francesa, ja que molt abans ja trobem la barretina com als escuts d'armes i als grans segells dels EUA. I que, per tant, només pot venir de Catalunya.

Enric Riba i Garcia
Desembre del 2012

Agraïments:

A en Jordi Bilbeny i a en Manel Capdevila